

УДК 811.161.2'34

Наталія Вербич (м. Київ)

ФОНЕТИЧНИЙ ФОНД ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАН УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті описано історію функціонування Лабораторії експериментальної фонетики Інституту української мови НАН України. Схарактеризовано структуру фонетичного фонду української мови та основні цілі його використання.

Ключові слова: *Лабораторія експериментальної фонетики, фонетичний фонд, записи усного мовлення, інтонація.*

Історія експериментального дослідження української та інших мов у НАН України сягає 60-х років минулого століття: 1960 року в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні було відкрито Лабораторію експериментальної фонетики, а в 1964 р. на її базі створено відділ експериментальної фонетики, який очолив к. філол. н. Л.А. Близниченко; з 1972 р. до кінця 2001 р. посаду керівника відділу (групи) обіймала д. філол. н., проф. А.Й. Багмут. Після 1991 р. відділ фонетики – структурний підрозділ Інституту української мови НАНУ: з 1991 р. до 2000 р. – відділ фонетики, з 2000 р. до 2005 р. – група фонетики відділу соціолінгвістики, з 2006 р. – відділ граматики та фонетики, з 2009 р. – відділ діалектології.

З 1945 р. в Україні вже функціонувала така Лабораторія – у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка, зі спеціалізацією на експериментальному вивченні сегментного рівня мови, зокрема аналізі артикуляторної динаміки мовленнєвого процесу. У Лабораторії експериментальної фонетики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні (далі – ЛЕФ) досліджували акустичний аспект суперсегментного (інтонаційного) рівня мови із застосування новітньої електронно-акустичної апаратури (докладніше див. [1]). У працях співробітників ЛЕФ ґрунтовно проаналізовано інтонаційні особливості комунікативних типів і

видів висловлювання (розповідь у основних її виявах — опис, характеристика, пояснення тощо, питання та спонукання, речення зі звертаннями, відокремленнями, вставними членами). Інтонацію одиниць вищого рівня (надфразних єдностей, тексту) схарактеризовано на зразках читаного монологу й діалогу. У різних аспектах досліджено також інтонацію спонтанного мовлення, зокрема предметом аналізу було порівняння спонтанного і читаного тексту, взаємозв'язок між семантикою та інтонацією в спонтанній розповіді. Пізніше фонетисти зосередили увагу на прагматичному, текстотвірному, соціолінгвальному аспектах функціонування інтонації. Крім цього, вивчали сприйняття усної форми української літературної мови на матеріалі окремих слів, складів та звукових сегментів. За час функціонування ЛЕФ опрацьовано, зокрема, такі теми: “Розробка звукової системи дослідження психолого-фізіологічних закономірностей мовлення на матеріалі різних мов”, “Питання інтонації і психології мовлення”, “Типологія інтонації мовлення”, “Зміни і перетворення звуків у потоці мовлення (на матеріалі української мови)”, “Експериментальна фоностилістика”, “Українська орфографія і сучасна українська вимова”, “Розбірливість української мови в умовах шумових перешкод”, “Проблеми звукової будови української мови”, “Сегментно-просодична характеристика українського мовлення”, “Соціофонетичний аспект усного українського мовлення” тощо. Результати цих досліджень відбито в 19 авторських і колективних монографіях та численних статтях.

У ЛЕФ проводили експерименти не лише її співробітники, а й викладачі різних вищих навчальних закладів України. Саме тут аналізували німецьке, англійське, французьке літературне мовлення Ю.А. Дубовський, М.П. Дворжецька, А.І. Волик, О.Г. Кадомцев, Т.М. Королева, Л.Б. Карпусь та ін. У Лабораторії розпочато експериментально-фонетичні студії на матеріалі діалектного мовлення. Зокрема О.С. Біла виявила суперсегментні характеристики українських діалектів на рівні акцентно-ритмічної структури слова.

Серед головних завдань ЛЕФ було створення фонофонду усного мовлення. Відкриття спеціальної студії (до речі, першої та єдиної на той час в Україні), обладнаної сучасною апаратурою, дало змогу робити якісні записи різноманітних текстів. Перші студійні записи датовано 1961 р. (хоча у фонотеці є матеріали 1956 р.). Збирання та збереження зразків усного мовлення пов'язане з іменами науковців-фонетистів, інженерів, що працювали у відділі в різні часи. Це, зокрема, Л.А. Близниченко, В.М. Брахнов, А.Й. Багмут, І.В. Борисюк, Н.П. Плющ, Л.А. Батурська, Л.М. Хоменко, О.М. Покидько, Н.С. Вербич, О.С. Іщенко, Ю.Ф. Оноп'юк, О.Е. Петті, В.Т. Таран, В.В. Мельник, М.К. Губарев та ін. Співробітники відділу застосовували вже відому методику аналізу усного мовлення, однією з умов якої було розв'язання конкретних проблем, які ставив перед собою експериментатор, а не багатоаспектне дослідження усних текстів. Отже, фонотека була лише зібранням різноманітних записів і не становила єдиної цілісної структури.

На сьогодні у відділі зберігається фонофонд, що налічує більш ніж 300 бобін (або до 400 тис. метрів магнітної плівки). У ЛЕФ записували: 1) українське літературне мовлення (у реалізації дикторів радіо й телебачення, артистів українських театрів); 2) українське розмовне й діалектне мовлення (записи з експедицій у різні населені пункти України); 3) звукові тексти сло'вянськими мовами; 4) уривки художніх творів, прочитані несло'вянськими мовами; 5) усні виступи видатних учених-мовознавців, письменників. З кінця 90-х рр. минулого століття до фонотеки активно залучають записи теле- й радіомовлення, усного публічного мовлення. Таким чином, маємо матеріали, які представляють окремі жанри наукового, художнього, публіцистичного, розмовного, конфесійного стилів. Загальна тривалість записів становить приблизно 200 годин. Окрему групу становить діалектне мовлення. У ЛЕФ зберігають бобіни із голосами видатних представників української науки та культури: зокрема Максима Рильського, Павла Тичини, Остапа Вишні, Петра Панча, Івана Ле, Івана Виргана, Михайла Стельмаха, Павла Загребельного, Івана Мар'яненка, Гната Юри, Івана Білодіда, Леоніда Булаховського, Віталія Русанівського та ін. (які читають художні твори, виголошують доповіді на конференціях, спілкуються зі слухачами в радіоефірі).

У фонотеці, крім українських, є тексти російською, польською, чеською, словацькою, англійською, французькою, німецькою, японською мовами; зразки синтезованого мовлення; уроки гіпнопедичного навчання англійської мови, які підготував Л.А. Близниченко (близько 50 бобін).

Більшість матеріалів записано у студійних умовах, хоча чимало текстів — в умовах безпосереднього спілкування з інформаторами. Дикторами були представники різних регіонів України, тому звуковий матеріал відбиває наявні нині варіанти сучасної української мови.

Усне мовлення фіксували для аналізу різних проблем і представлені вони в різноманітних формах. Це а) магнітофонні записи усного українського літературного мовлення, які стали підґрунтям для досліджень особливостей функціонування звукової системи української мови; б) записи спонтанного монологічного й діалогічного мовлення, орієнтовані на виявлення статистичних його характеристик, порівняно з транскрибованими за орфоепічними нормами письмовими текстами; в) записи різних за типом реалізації одиниць (від складу до тексту) у вимові представників окремих регіонів України. Отже, з огляду на структуру мови можливе використання фонофонду для дослідження одиниць усіх мовних рівнів — складу, слова, словосполучення, фрази, тексту.

Однак тривалий час матеріали були практично недоступні не лише для фонетистів за межами ЛЕФ, але й для її співробітників, оскільки значну частину текстів було записано технічно недосконалими способами, зберігалася фонотека в абсолютно катастрофічних для таких архівів умовах, тому використовувати для аналізу фонетичний фонд було неможливо.

Із появою нових комп'ютерних програм опрацювання звукового сигналу з'явилася можливість застосування методики відновлення матеріалу, записаного на старих фонетичних носіях, і перенесення його на сучасні носії — лазерні диски. Таку роботу розпочато у ЛЕФ 2003 р. за активної підтримки директора Інституту української мови д. філол. н., проф., чл.-кор. НАН України В.В. Німчука. На сьогодні використання зазначеної методики дало змогу реставрувати та покращити якість звучання фонетичних записів загальним обсягом близько 140 годин звучання (пров. інженер М.К. Губарев).

Поновлення фонетичного фонду зумовлене не лише потребою збереження наукової спадщини. Останнє десятиліття характеризується зниженням загального рівня якості вимови як на сегментному, так і на суперсегментному рівнях. Зокрема дослідники відзначають такі ознаки: різні види компресії слова; нечіткість артикуляції переходів; заглушення тембрових характеристик звуків основним тоном (інтонація виражена, а звуки розрізняються недостатньо); значна частотність пауз і їхнє звукове наповнення, що можна порівняти зі словами-паразитами; змістові й стилістичні порушення у використанні інтонаційних засобів [2: 14]. Ситуація потребує застосування конкретних заходів із підвищення загальної культури вимови і зокрема практики оволодіння вимовою та інтонацією української мови, що передбачає не лише накопичення теоретичних відомостей, а й вміння їх практичного використання.

Ефективне розв'язання проблеми навчання усному мовленню стримується найчастіше через відсутність відповідних дидактичних матеріалів, що демонструють різноманітні норми вимови та інтонаційні моделі (інтонаційні конструкції, інтонемі), які функціонують в українській мові. Крім цього, бракує теоретичних описів фонетичних одиниць; у публікаціях, що містять результати експериментально-фонетичних досліджень важливі параметри часто не наведено взагалі або ж вони наявні в такому викладі, який не дає змоги їх використовувати чи порівнювати з іншими напрацюваннями. Зазначена некоректність викладу результатів пов'язана перш за все з міждисциплінарною природою самих фонетичних досліджень, а також значною мірою буває зумовлена недоліками, що мають місце під час розпрацювання програм та методик конкретних експериментальних досліджень [3: 232].

Уважаємо, що допомогти розв'язати ці питання може створення загального українського фонетичного фонду (далі — ФФ), можливо, на основі того, що є в Інституті української мови, зокрема й тому, що значна частина цих матеріалів якщо не повністю, то хоча б частково описана й разом з тим придатна для подальшого дослідження. Записи ФФ можна використовувати у фонетичному курсі як на початковому етапі навчання мови, так і для вдосконалення мовленнєвих навичок під час подальшого навчання, а також для підвищення теоретичного рівня курсів української фонетики.

Результати експериментально-фонетичного дослідження особливостей різних мов засвідчили, що структуру ФФ доцільно формувати з кількох блоків: 1) довідково-інформаційного блоку; 2) аудіоблоку; 3) відеоблоку.

Довідково-інформаційний блок даних та результатів експериментально-фонетичного аналізу доцільно поділити на дві функціонально пов'язані частини: блок інформації про загальномовні ознаки та характеристики експериментального матеріалу й блок установлених закономірностей (якісних та кількісних показників) його фонетичного оформлення. Зазвичай прийнято розподіляти цей блок на 4 частини. Перша частина міститиме інформацію про акустичні характеристики звукових одиниць української мови; друга — про звукову організацію морфем (наповнення цієї частини дасть змогу отримати відомості про дистрибуцію фонем у межах морфем, про їх функціональну активність, про закони оформлення межових позицій морфем тощо); третя — передбачає зібрання інформації про фонетичні структури українських слів (для аналізу функціонування фонем при утворенні звукової оболонки слів, акцентної парадигми слів, їх ритмічної структури); і четверта частина — зібрання текстів. До записів мають бути залучені монологічні й діалогічні тексти усіх жанрів усного українського літературного мовлення, різних за 1) формою мовлення, зокрема читання написаного тексту, читання напам'ять, виголошення підготовленого, але не написаного тексту (підготовлена доповідь, лекція тощо), реалізація спонтанного (непідготовленого) тексту тощо; 2) ступенем вияву спонтанності або офіційності; 3) способом викладення думки (доказ, пояснення, роздум тощо); 4) таких, що відображають ознаки кодифікованої літературної мови, з можливими додаванням текстів, що відображують розмовне мовлення.

Маємо у фондах матеріали, потрібні для представлення в усіх чотирьох частинах такого блоку, начитані 39 мовцями з різних регіонів України за спеціальною програмою, яку розпрацювала к. філол. н. Л.М. Хоменко.

Аудіо- та відеоблоки доцільно створювати для накопичення відповідної функціонально пов'язаної з досліджуваним питанням інформації. Особливістю фонофонду, на відміну від лексичного, граматичного, фразеологічного та інших, є те, що він передбачає наявність не лише лінійних текстів, а насамперед їхніх звукових відповідників. Так, аудіоблок міститиме зразки усного мовлення на компакт-дисках у форматі *wav, що дасть змогу користувачам не обмежуватись фонетичними інтерпретаціями дослідників, але й, за потреби, використовуючи комп'ютерні програми (наприклад, Praat, Sound Forge, Speech Analyzer), прослуховувати й самостійно аналізувати записаний матеріал — звуки та інтонацію — у значній кількості релевантних позицій.

Відеоблок доцільно представити різноманітними програмами для аналізу звукових сегментів; розмістити там також осцилограми, інтонограми, спектрограми та інші графіки описуваних елементів (складів — морфем — слів — фраз — текстів).

У додатках до ФФ має бути орфографічний запис і транскрипція усних текстів, наведених на звукових носіях, а також відомості як про інформантів і ситуацію спілкування, так і про загальну мовну характеристику матеріалу.

Результати наявних експериментально-фонетичних досліджень не кваліфіковані в тій формі, що забезпечила б ефективне використання їх у навчальному процесі. Постійне варіювання орфоепічних норм, зумовлене розвитком мови, є безперервним процесом. Застосування спільного навчально-наукового ФФ дасть змогу ефективно підвищувати культуру вимови учнів, студентів, а також використовувати цей ФФ для інформаційного забезпечення процесів удосконалення синтезаторів мовлення, його автоматизування та розпізнавання тощо. Крім цього, створення такого ФФ уможливило б постійне накопичення як практичного матеріалу, так і теоретичних відомостей про норми вимови.

Отже, фонетичний фонд української мови може стати автоматизованою системою, що виконуватиме інформативно-довідкову, навчальну функції, а також сприятиме подальшому експериментальному й теоретичному дослідженню фонетичної системи української мови.

1. *Багмут А.Й.* Експериментальна фонетика // Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні — 75, 1930–2005: Матеріали до історії / Редкол.: В.Г.Скляренко (відп. ред.) та ін. — К.: Довіра. 2005. — С. 315-319.
2. *Брызгунова Е.А.* Русское литературное произношение 90-х гг. XX в. // Фонетика сегодня: актуальные проблемы и университетское преподавание: Тезисы докладов международной конференции. — М., 1998. — С. 12–16.
3. *Калита А.А.* Фонетичні засоби актуалізації смислу англійського емоційного висловлювання: Монографія. — К.: Видавничий центр КДЛУ, 2001. — 351 с.

Nataliya Verbych (Kyiv)

PHONETIC FUND OF THE INSTITUTE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE:
HISTORY AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT.

The article is devoted to history of functioning of Laboratory of experimental phonetics. The structure of phonetic fund of Ukrainian is described, basic possibilities of his use are determined.

Key words: Laboratory of experimental phonetics, phonetic fund, record of speech, intonation.